

בידא לא בדה

חליצת נעליים לפני הכותל המערבי

– יעקב ורמן ז"ל
הרחבה ותוספות מאת דרור ורמן

מאמר זה מתמקד ברישום של הכותל המערבי שנעשה באמצע המאה התשע עשרה על ידי הצייר הצרפתי אלכסנדר בידא, רישום שהפך לאחד הייצוגים הרווחים ביותר של הכותל המערבי בחוגים נוצריים ויהודיים כאחד. בצד הרישום מופיעים זוגות נעליים חלוצות, בזמן שהמתפללים עצמם יחפים. המאמר בוחן את מקורו של הרישום בסיורו של בידא בארץ הקודש, את שכחותו של הדימוי הזה ואת הגלגולים שעבר במדיה שונים, ומברר באמצעים טקסטואליים וחזותיים אם פרט זה של חליצת נעליים אכן מתאים למציאות שהייתה נהוגה על ידי מתפללים יהודיים נוכח הכותל המערבי, ואם אכן היה מנהג כזה, מדוע נדירים ייצוגים אחרים שלו.

יעקב ורמן (1924-2005), גנטיקאי באוניברסיטה העברית ומחלוצי המחקר הגנטי בארץ. בד בבד התמחה בתולדות ארץ ישראל והקדיש את חייו לאיסוף, ארגון ורישום שיטתי של הספרייה הפרטית ואוסף התצלומים ההיסטוריים מהגדולים בעולם בתחום זה (כיום אוסף זה מצוי בספרייה הלאומית בירושלים).

בנו, דרור ורמן, ראש החוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים, היסטוריון של אירופה במאות השבע עשרה עד התשע עשרה, ולעתים גם של ארץ ישראל בתקופות אלו.

ויש שמספרים על כותל המערבי
שלא היו באים לשם במנעלים שברגליהם,
אלא היו חולצים אותם ומניחים אותם בריחוק מקום,
לא כהיום שבאים במנעלים
(שמואל יוסף עגנון, תמוול שלשום)

Ces pierres me parlent aussi
האבנים האלה מדברות גם אלי
(אלכסנדר בידא, שבועיים בירושלים)

תמונה 1:

אלכסנדר בידא, הכותל המערבי בירושלים, דיו ועיפרון על נייר, 61 x 87 ס"מ, מוזיאון מלמייזון, פריז

בתצלום מסוף המאה התשע עשרה של חדר אירוח בבית יהודים אמידים שבעיר המבורג, מאחורי הסועדים המסובים סביב שולחן האוכל הגדוש, נראה קיר החדר, גדוש אף הוא בתמונות ובציורים (תמונה 1). את מקום הכבוד בקיר זה, בינות דיוקנאות של בני המשפחה ואקוורלים שצייר ככל הנראה אחיה של בעלת הבית (שנייה משמאל), נוטלת תמונה ממוסגרת גדולה של הכותל המערבי.¹ תמונה זו מבוססת על עבודתו של הצייר הצרפתי אלכסנדר בידא (Alexandre Bida, 1813-1895) שהיה תלמידו של אז'ן דלקרואה (Eugène Delacroix, 1798-1863), בכיר הציירים הרומנטיים בצרפת. בידא החל את תקופת שהותו האינטנסיבית במחיצתו של דלקרואה שנה לאחר שדלקרואה חזר משהות בצפון אפריקה, אשר עיצבה עמוקות את ייצוג המזרח בעבודתו.² בידא הושפע מאוד ממורו, ומן הסתם היה זה בהשראתו שנשבה גם הוא בקסמי המזרח התיכון. מ־1843 ואילך נסע בידא למזרח כמה פעמים, וחזר וצייר בטורקיה, בסוריה, בארץ ישראל ובמצרים. אמנותו של בידא התייחדה בכך שהעדיף שלא להשתמש בצבע, אלא להציג את רשמיו מן המזרח בעבודה מדוקדקת ומדויקת בעיפרון ובדיו בשחור, לבן וכל מנעד הגוונים של אפור. בציוריו התעמק בפרט בדיוק אתנוגרפי, בטיפוסים אנושיים ובפרטי התרבות החומרית שפגש במסעותיו: ביגוד, חפצים ואבזרים.³

לירושלים הגיע בידא בפעם הראשונה במסעו השלישי במזרח, בחודש יולי של שנת 1856, ושהה בה ובבית לחם כשבועיים. אף על פי שלא חסך מילים על המציאות העגומה שמצא בארץ ישראל, הוא גם מפליא לתאר את התפעמותו הרומנטית מאתרי ערש הנצרות ומן היהודים שנקרו בדרכו. רבים מביניהם השכימו לפתחו על מנת שיציירים תמורת תשלום קטן (תמונה 3). בירושלים ובבית לחם רשם בידא מתוות, ולאחר שחזר למולדתו עיבדן לרישומי דיו (ink and wash) מפורטים יותר. כעבור ארבע שנים פרסם יומן תמציתי של מסעו בארץ ישראל בכרך הראשון לשנת 1860 של כתב העת הגאוגרפי החשוב מסביב לעולם (Le Tour du monde).⁴ ביומן זה, שהוא העדות הכתובה היחידה למסעותיו, כלל

1. הבית המבורג של שרה מיכאל לבית ורבורג (1823-1896), עם בני משפחה, צולם בסביבות 1890-1895 על ידי ולדימיר לינדה. פרטי התצלום זוהו על ידי נכדה, הפסל וולפגנג מאיר-מיכאל. רוב תודות ליניה, אנדריאס מאיר, שהעמיד לרשותנו את התצלום והפרטים.

2. על היחסים הקרובים בין דלקרואה לבידא, ראו: Gaston Paris, "Souvenirs sur Alexandre Bida", *Gazette des beaux-arts*, April 1895, p. 338, וכן קטלוג התערוכה: 18, p. 18, *Alexandre Bida 1813-1895: Musée du Florival*, Guebwiller, 1985.

3. Michèle Malembits, "Alexandre Bida: un Orient en noir et blanc", *Histoire de l'art* 51 (Nov. 2002), pp. 101-113.

4. Alexandre Bida, "Voyages en Palestine: Quinze jours à Jérusalem. Notes au crayon, par Bida", *Le Tour du monde*: *Nouveau journal des voyages* I, 1860, pp. 386-391. בידא המשיך לאייר את דפי כתב עת זה עוד שנים רבות, עד 1888.

תמונה 2:
חרי האורחים בבית
שרה מיכאל בהמבורג,
סביבות 1890-1895.
צילום: ולדימיר לינדה.
באדיבות אנדריאס מאייר,
כפר ורדים

בידא שלושה תחריטים שמבוססים על ציוריו, שניים מהם של יהודים בירושלים – הד להתרשמותו הפיזית מיהודי העיר. תחריט אחד מראה שני גברים (אשכנזי וספרדי?) ליד הכותל המערבי, האחד קורא בספר פתוח והאחר נשען/מתמזג בקיר – ושניהם יחפים (תמונה 4). שתי דמויות אלו חוזרות בתמונה הרחבה יותר של הכותל המערבי שמופיעה כהדפס על הקיר בחדר האוכל היהודי בהמבורג. המקור, רישום עפרון ודיו בגודל 61x87 ס"מ, הוצג בפריז בסלון של 1857, ולאחר

מכן היה בבעלות יהודית עד ראשית המאה העשרים, לפני שהתגלגל למוזיאון מלמייזון (Malmaison) ליד פריז. (תמונה 5)⁵

יש להניח אפוא שהמתוות ששימשו בסיס לציור של רחבת הכותל המערבי נרשמו בזמן ביקורו הראשון של הצייר בירושלים. בידא אף תיאר ביומן מסעו את מפגשו הראשון עם הכותל המערבי:

הראו לי, לאורכו של קיר גדול התומך במשטח הרחבה [של הר הבית], יהודים מתפללים. זאת מכיוון שהיום יום שישי, והשבת החלה בשעה זו. זהו מחזה נוגע ללב של אנשים מסכנים אלו אשר מקוננים על חורבות מקדש שלמה ומנשקים את שאריות אבניו. התבוננתי ארוכות בתנוחות התפילה והכאב שלהם, שכן אני חושב לעשות מזה משהו.⁶

ככל הנראה, ה"משהו" הזה היה ציור המתפללים לפני הכותל המערבי שבו אנו עוסקים כאן, ציור שעם הזמן הפך לאחד הייצוגים המוכרים ביותר של אתר זה. תמונת הכותל המערבי הייתה גם המפתח למוניטין של בידא עצמו וציינה חידוש חסר תקדים בציור האוריינטליסטי בכללו.

מרכיב אחד המופיע בתמונת הכותל של בידא מפתיע במבט ראשון, והוא שקושר אותו לנושא הספר הנוכחי. המתפללים – יותר מעשרים וחמישה גברים, נשים, ילדות וילדים – עומדים, כורעים ויושבים הן סמוך לכותל הן במרחק מה ממנו. כפות רגלי הנשים והילדות מוסתרות, ואולם כל הגברים והילדים שכפות רגליהם חשופות הם יחפים. מדוע? ההיגיון הפנימי של התמונה מתבהר בצדה

5. Malembits, "Alexandre Bida", pp. 104, 106.

6. שם, עמ' 387, יומנו של בידא, 11 ביולי 1856. ב'18 ביולי, כלומר שוב בערב שבת, ציין בידא ביומנו שבדרכו לארוחת ערב אצל הקונסול האוסטרי חזר שוב לראות את "היהודים המסכנים למרגלות הקיר שלהם" (שם, עמ' 391).

תמונה 3:
רישום הכנה ליהודים
לפני כותל שלמה, 1856,
גיר שחור-לבן על נייר,
מזיאון ישראל, ירושלים.
מתנת אלכסנדר שניידר,
ניו יורק; יאן ואלן מיטשל,
ניו יורק; ורקל רמתי,
ניו יורק. Bos.0816.
צילום: © מזיאון ישראל,
ירושלים, ע"י אלי פוזנר

הימני: בבואם אל רחבת הכותל הם השילו את נעליהם והניחו, זוגות-זוגות, בשולי הרחבה. האומנם?

כבר אמרנו שתמונת הכותל המערבי של אלכסנדר בידא הייתה נפוצה עד מאוד, והיא חזרה והופיעה בדרכי עיבוד שונות ובגדלים שונים. לעתים הופיעה בספרים המתעדים את ירושלים ולעתים הודפסה כלוח נפרד לשם קישוט בתים וסוכות, ואילו ברוסיה שימשה

(כשהיא מוקטנת) כגלוית דואר מאוירת (תמונה 5). אפשר שהגרסה המהודרת בין הגרסאות השונות של הרישום של בידא היא התצריב בגודל זהה למקור שהופק על ידי חברת גופיל (Goupil) ב־1 באוקטובר 1862, כלומר כשש שנים אחרי שובו של בידא מירושלים. התצריב נעשה על ידי אלפונס מסון (Alphonse Masson) עם החרט ויקטור פולה (Victor Pollet). לחברת גופיל בפריז היו סניפים בלונדון, הולנד וברלין וכן קשרים עסקיים בניו יורק; לחברה היה תפקיד חשוב בהפצת העתקים מעולים של יצירות אמנות ושל דמויות אנשים מפורסמים, והיא הגיעה לשיא פריחתה בשנות השישים והשבעים של המאה התשע עשרה. נראה שזו הגרסה שהייתה תלויה על הקיר בבית משפחת מיכאל בהמבורג, שפתחה מאמר זה. ככלל, אולי בשל אופיו של הציור הזה כהתבוננות אשר נמנעת מאקזוטיקה, מקריקטורה או מרגשות, התמונה של בידא על מגוון גרסותיה אומצה בחום בעולם היהודי (ראו גם תמונה 6).⁷ הציע כתב העת היהודי-צרפתי Les archives israélites את התצריב של גופיל למכירה במשרדיו, במחירים שונים לפי סוג הנייר. קדמה להצעה סקירה ארוכה, "היהודים לפני כותל שלמה", שפתחה במילים אלו:

מזה זמן מה, כל חובבי ההדפסים היפים, כל אלו שעשויים להתרגש ממזכרות כבירות אלה, עשויות היטב, עוצרים את פעמיהם לפני חלונות הראווה של המו"לים וסוחרי ההדפסים הגדולים כדי להתפעל מיצירה שכותרתה ככותרת מאמר זה.⁸

7. בסוף המאה ה־19 הופיעו בניו יורק ספרים אחדים על חיי ישו מלווים בציורי בידא, שאותו תיאר המולי"ם האמריקנים, Fords, Howard, and Hulbert כיהודי נוצרי ואפילו כיהודי ממש. לדוגמה, Louisa T. Craigin, *Pictures in Palestine: The Story of*, York, 1886, p. 4. עם זאת, אין שום סימוכין לכך בתולדות חייו של בידא, ונראה בלתי סביר שבעורקי בידא זרם דם יהודי. ייתכן שהמו"לים האמריקנים סברו שייחוס יהודי של מאייר ישו נעשו להגדיל את מכירת הספרים.

8. מראשית המאה התשע עשרה נהגו מו"לים שונים להציג הן בלונדון הן בפריז הדפסים חדשים בחלונות הראווה של חנויותיהם, כדי למשוך לקוחות. להרחבה ראו: Nina Maria Athanassoglou-Kallmeyer, *Eugène Delacroix: Prints, Politics and Satire*, New Haven: Yale University Press, 1991, pp. 1-5, 1814-1822.

הכותב מתאר עוד כיצד "כל סוגי היהודים, עם ציוריותם המגוונות, מוצאים עצמם מיוצגים בקבוצה שלפנינו" – כל אחד בלבדו – ובכך התמונה היוצאת מן הכלל של הכותל המערבי מייצגת את מאוויי עם ישראל לדורותיו. במאמר מובעת התקווה שהתמונה תמצא את דרכה "לא רק לבתייהם המפוארים של אלו בקרבנו שגורלם שפר עליהם אלא גם לבתים בורגניים של יהודים שעדיין נותרה בהם שמץ מן התחושה של הגדולה של עם נבחר קדום"; "בחדרי המגורים שלנו הגדושים בשמונצעס ופיצי'פקעס, מדוע שלא נציע מקום – יהיו שיאמרו מקום של כבוד – לנכס זה של העם שממלא את העולם כולו בהריסותיו?"⁹ אפשר כמעט לדמיין את בעלי הבית בהמבורג מניחים את כרך כתב העת לאחר קריאת מילים אלו ומפנים לבידא מקום של כבוד בקיר חדר המגורים.

לעתים הוכנסו לעיבודים של תמונת בידא שינויים מן הציור המקורי. גרסה אחת שלה עובדה לשם הכללתה באלבומי לֶפּוֹרֶלוֹ (Leporello)¹⁰ – קבצים של איורים או תצלומים המקופלים כמעין אקורדיון – שהיו נמכרים כמזכרות לתיירים. הגם שבמקרה זה היה קהל היעד נוצרי בעיקרו, נכללה בקבצים אלו תמונת הכותל המערבי. ואולם לענייננו מעניין במיוחד אלבום לפורלו לציבור היהודי, להראותו "מראות ומחזות, ציורים ותמונות ארץ הצבי". אלבום מפואר זה, שבו כשבעים תמונות על פני ארבעה עשר דפים ושנהגו לשגרור גם כמתנה וכברכה לשנה החדשה, יצא לאור בראשית המאה העשרים תחת הכותרת "מזכרת מירושלים" (Souvenir von Jerusalem).¹¹ בציור הכותל של בידא, שנכלל באלבום הזה, הוכנסו כמה שינויים. הבולט ביניהם היה הגדלה ניכרת של מספר זוגות הנעליים שמסודרות בשולי הרחבה; אולי כדי שיתאימו, פחות או יותר, למספר הנפשות בתמונה. (תמונה 7) התוצאה היא הדגשה ניכרת של מרכיב מפתיע זה בפעילות המתרחשת אל מול הכותל המערבי.

במקרים אחרים, יוצרים שונים "שאלו" מרכיבים ודמויות מציורו המקורי של בידא לייצוגים אחרים. תמונה 8 מראה דוגמה מ"אלבום ארץ ישראל" ביידיש, שהודפסה במהופך, ובה מספר הנעליים קטן יותר ממספרן בציורו של בידא אך הופעתן מודגשת יותר בשל צבען השחור. דוגמה נוספת מוצגת בתמונה 9, שלקוחה

מאלבום "פלשתינה" צבעוני, שיצא לאור בגרמניה בשנת 1868.¹² שער הספר הבטיח לקוראיו שהתמונות בו הן של אמנים שעבדו "לפי הטבע", כלומר על פי התבוננות בשטח, ואולם למעשה, מרבית הציורים בספר התבססו על תצלומים ונטלו לעצמם חירויות שונות. כך גם תמונת הכותל המערבי: השוואה של הציור באלבום "פלשתינה" עם ציורו של בידא מגלה שהדמויות של בידא, בודדות וקבוצות, הועתקו ממקומן בשלמות, תרתי משמע, והועברו צפונה לפינת הכניסה לרחבת הכותל, שהייתה מקובלת יותר על ציירים וצלמים. שוב, גם כאן לא נפקד חלקן של הנעליים המושלות בתהליך ההעתקה.¹³

* * *

אם כן, מה עושות הנעליים המושלות בייצוגים אלו של רחבת הכותל המערבי ומתפלליה היהודים? רבים מאלו שרואים לראשונה את הציור של בידא אומרים מיד שהושפע ממה שראה במסגדים רבים במזרח: ככלות הכול, הוא לא היה מקומי, או שלא הבין לגמרי את שראה במהלך השבועיים שביקר בארץ הקודש, או שזיכרונו בגד בו כשחזר למולדתו והשלים את ציוריו המפורטים יותר על בסיס מתוות הרישומים שלו מהשטח. ולא היא. בידא לא בדה את הנעליים מדמיונו, אלא ככל הנראה צייר בנאמנות את מה שראה ליד הכותל המערבי. ככלל, בחלקים מציורו של בידא הניתנים לאישור ממקורות אחרים ניכר שהציור מדויק מאוד, כפי שאפשר ללמוד לדוגמה, מהשוואת קטע הקיר שצייר בידא עם אותו הקטע כפי שהוא נראה היום. למען האמת הדמיון מושלם עד כדי כך שיש מקום לסברה שבידא השתמש בתצלום כתבנית לציורו, כפי שעשו גם ציירים אחרים מאז המצאת הצילום, כ־17 שנים לפני שביקר בידא בירושלים. יש לזכור שבידא הצטיין בייחוד בתיאור אתנוגרפי מדויק של טיפוסים ושל חפציהם, ובפרט ביגוד ואביזרים. זוגות הנעליים המושלות הן בדיוק סוג הפרטים שמשכו את תשומת לבו ואת כישורו התיאורי.

נוסף על אמיונות הייצוג בתמונתו של בידא באופן כללי, הסבירות שהוא אכן ראה את טורי הנעליים שצייר נתמכת בשני סוגי עדויות. ראשית, ישנן עדויות כתובות

¹² Johann Martin Bernatz, "21. Klagemauer", *Palästina. Neues Album des heiligen Landes*, Stuttgart: Steinkopf Verlag, 1868

¹³ כיום תמונה זו ממוקשת בייחוד בחוגים דתיים וחרדיים, ואף הוצאה לא מכבר בהדפסה חדשה. בכמה קונטרסי רשימות של סוחרים שמבקשים למכור את התמונה מוצאים, בלשון יש אומרים, שאיש הניצב בקבוצה המרוחקת מעט מן הכותל (בדרך כלל, מבלי לציין מי מבין האנשים שבתמונה) הוא יהוסף שוורץ, שבא מגרמניה לירושלים בשנת 1835 וכאן חיבר, בין השאר, את הספר **תבואות הארץ**, שעיקרו גאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל (ונשתורגם גם לאנגלית ולגרמנית). מבחינת התאריך אין הדבר בלתי אפשרי (שוורץ היה בן 52 בעת ביקורו של בידא), ואולם אי אפשר להבחין בדמיון של ממש בין תמונתו של שוורץ לבין איש כלשהו בציור.

⁹ "Les juifs devant le mur de Salomon", *Les archives israélites*, 24, 1863, pp. 305-307.

¹⁰ האלבומים מכונים כך על שם משרתו של דון גיובאני, הזכור מן התמליל של האופרה של מוצרט, שבתוקף תפקידו רשם את אהובתיו הרבות של אדונו על סרט כה ארוך, שנאלץ לקפלו לסירוגין.

¹¹ אלבום לפורלו זה הופץ מירושלים בשתי גרסאות דומות על ידי שני מוציאים לאור, שמואל בייק, בנו של ניסן בייק (שידוע בעיקר כבונה בית הכנסת תפארת ישראל בעיר העתיקה), ועל ידי אי צוובנר ויי גולדברג, ונדפסו כנראה באותו בית דפוס בגרמניה; ייתכן שקדמה להם גרסה ששמואל בייק כתב לה חוברת הסברים.

.11

.12

תמונה 5:

שתי גלויות רוסיות מבוססות על תמונת הכותל של אלכסנדר בידא, אוסף פרטי

תמונה 6:

אלפונס מסון (Alphonse Masson) וויקטור פולה (Victor Pollet), **חומת מערב**, תצריב בעקבות אלכסנדר בידא עם כיתובית בעברית, מוזיאון ישראל, ירושלים, B51.11.3006. צילום: © מוזיאון ישראל, ירושלים, ע"י מרגלית סלובין. שימו לב לשינוי מן הרישום של בידא בדמות השמאלית ביותר.

תמונה 7:

הכותל המערבי לפי אלכסנדר בידא, *Souvenir von Jerusalem*, לפורללו בהוצאת שמואל ב"ק, ראשית המאה העשרים, אוסף פרטי

תמונה 8:

הכותל המערבי, **ארץ ישראל אלבום** (יידיש), ורשה, ללא ציון שנה, באדיבות הספרייה הלאומית, ירושלים

תמונה 10:

הכותל המערבי, בתוך: Rev. Samuel Manning, *Those Holy Fields: Palestine Illustrated by Pen and Pencil*, London, 1873, באדיבות הספרייה הלאומית, ירושלים

תמונה 11:

J. Fahrngruber, "Klagemauer der Juden in Jerusalem", in: *Wanderungen durch Palästina*, Würzburg: Verlag Leo Woerl, 1883 ser. Woerls Reisebibliothek באדיבות הספרייה הלאומית, ירושלים

תמונה 12:

דרור ורמן, תצלום של פרופסור יעקב ורמן ליד ציור הכותל של בידא במוזיאון מלמייזון, פריז, יוני 2003

.7

.8

.10

.א5

.15

.6

למנהג זה: אמנם לא רבות, אך גם לא זניחות. לדוגמה, מנחם מנדל מקמניץ (לימים בעל בית מלון קמניץ) בא מצפת לירושלים בשנת 1834, חודשים לא רבים לאחר שעלה לארץ. בספרו הידוע קורות העתים, המתאר אירועים בארץ בזמן שלטונו של מוחמד עלי ובפרט את הרעש הגדול שהחריב בתים רבים בצפת וטבריה ב־1837, הוא מספר לתומו, במאמר מוסגר, כשהלך להתפלל אצל הכותל: "וכל הקרב אל הכותל חולץ נעליו".¹⁴ משנת 1843 יש בידינו תיאור חי, שכתב יהודי מומר בשם רידלי הרשל (Ridley Herschell), אשר דומה שמקדים את תמונת בידא פרט לפרט:

המראה שנגלה לעיניי היה מן המדהימים ביותר שראיתי בירושלים. כשלושים גברים, וכמחצית המספר הזה נשים, היו מקובצים יחדיו, כולם ללא נעליים, שכן הקרקע שעליה הם דורכים נחשבת קדושה. אחדים מביניהם ישבו על האדמה כשהם קוראים, אחדים התפללו ואחרים נשקו את הכותל.¹⁵

תמונה דומה מאוד מתאר גם מוריץ בוש (Moritz Busch), עיתונאי מוכשר בעל השכלה תיאולוגית ופילוסופית, שאף ידע עברית. באביב שנת 1859 ביקר בוש ליד הכותל וקשר שיחה ממושכת עם המתפללים. על פי התיאור המפורט בספרו המעניין, שיצא לאור כמה שנים לפני שנקרא לשרת במשרד החוץ הגרמני כנספח עיתונות, שהו ברחבת הכותל בעת ביקורו "כשלושים גברים ואולי כמספר הזה נשים [...] הגברים עמדו בקבוצות ליד החומה עצמה, בעוד הנשים כורעות על הקרקע במרחק מה ממנה. כולם חלצו את נעליהם".¹⁶

עם המקורות היהודיים אפשר למנות גם את ספרו של משה בן מנחם מנדל ריישר, שערי ירושלים, שלעתים מתואר כמדריך בדקר היהודי, ובו הוא מציין בתיאור הכותל: "ארבע אמות טרם יגשו [אל הכותל] חולצים המנעלים".¹⁷ כך גם ספר שערי דמעה משנת 1849, ככל הנראה החיבור הראשון שנדפס בירושלים אשר יוחד לתפילות אצל הכותל המערבי והמקומות הקדושים, ונפתח במילים: "בבואו לכותל המערבי יחלוץ מנעליו וינשק אבני הכותל וישתחוה ויאמר [...]".¹⁸ והנה בעיתון המיסיונרי Jewish Intelligence התפרסם תיאור של עד ראייה מ־1863

14. מנחם מנדל מקמניץ, קורות העתים, מהדורת קרסל, ירושלים 1946, עמ' סד.

15. Ridley Herschell, *A Visit to my Father-land*, London: J. Unwin, 1845, p. 159.

16. Moritz Busch, *Eine Wallfahrt nach Jerusalem. Bilder ohne Heiligenscheine*, Band I, Leipzig: Wilhelm Grunow, 1861, pp. 257-258.

17. משה ריישר, ספר שערי ירושלים, למברג 1866, עמ' נח.

18. שמואל בן יהושע זליג (שמואל הקטן), ספר שערי דמעה בו יבואר תפלות ובקשות אצל הכותל המערבי ועל קברי צדיקים ירושלים: דפוס ישראל ב"ק, 1849, ירושלים, תר"ט, עמ' א.

על התנהגותו של יהודי שבא להתפלל בכותל, כאילו סיים זה עתה לקרוא הנחיות אלו: "כשהגיע לכניסה לרחבה, חלץ את נעליו ושיכל את זרועותיו על חזהו; אז השתחוה, שם עצמו בתנוחה של ייראה עמוקה, ואז [...] נחפז אל הקיר באופן מרוגש ביותר והטביע באבנים את נשיקותיו".¹⁹ נאמנה גם עדותו של ד"ר ברנהרד נוימן, ששימש רופא בירושלים במשך חמש עשרה שנה (עד 1862) ובין השאר היה רופא ראשי ומנהל בית החולים רוטשילד, שהיה ממוקם לא הרחק מן הכותל המערבי: גם הוא מציין שהמתפללים חולצים את נעליהם מפאת קדושת המקום.²⁰ נוסף על העדויות הכתובות, תיאורו של בידא נתמך גם בתיאורים חזותיים נוספים של מנהג זה. בספרו של כהן הדת סמואל מנינג (Samuel Manning) מ־1873, *Those Holy Fields: Palestine, Illustrated by Pen and Pencil*, מופיע ציור – שיייתכן שהתבסס על תצלום – של מתפללים יחפים ליד הכותל המערבי ולידם נעליהם המושלות (תמונה 10).²¹ באותו עשור התפרסמה גם תמונה מוזרה מעט של באי רחבת הכותל, שבחזיתה שורה של אנשים המסתכלים אל הצופה (תמונה 11). המו"ל הגרמני־אוסטרי ליאו וורל (Leo Woerl), שכלל אותה בכמה מספריו על ארץ ישראל, מסביר באחד מהם ש"התמונה שלנו הוכנה לפי תצלום. זו הסיבה שאחדים מן האנשים מסתכלים אלינו, כשהם מסודרים בשורה לפי דרישת הצלם".²² גם כאן נראים בבירור זוגות נעליים על רצפת הרחבה. שלא כברישומו של בידא, בשני ציורים אלו, מפורטים וכלל הנראה מדויקים, הנעליים מונחות בתפזורת ואינן מסודרות זו ליד זו במקום אחד.²³

* * *

באיזו מידה הייתה חליצת הנעליים ליד הכותל המערבי מקובלת בקרב הציבור היהודי? אם לשפוט לפי כלל העדויות, דומה שבמאה התשע עשרה לא היה זה מנהג גורף. רק מקצת המתפללים ליד הכותל נהגו כך, ואפשר שגם הנוהגים כך בחודשי החמה לא עשו כן בחורף, שכן רחבת הכותל הייתה חשופה, אז כהיום,

19. *Jewish Intelligence, and the Monthly Account of the Proceedings of the London Society for Promoting Christianity*.

Johann Nepomuk Sepp, *Jerusalem und das heilige Land*, Vol I, amongst the Jews, vii, new ser., 1867, p. 150.

Schaffhausen, Fr. Hurter'sche Buchhandlung, 1863, pp. 126-127. כשהם יחפים.

20. Dr. Bernhard Neumann, *Die Heilige Stadt und deren Bewohner*, Hamburg: Selbstverlag des Verfassers, 1877, p. 389.

Rev. Samuel Manning, *Those Holy Fields: Palestine Illustrated by Pen and Pencil*, London, 1873, p. 113.

J. Fahrngruber, *Wanderungen durch Palästina*, Würzburg: Verlag Leo Woerl, 1883, p. 241.

22. שנים רבות אחר כך, ב־1924, צייר דוד פינקלגרין שני יהודים יושבים בתפילה ליד הכותל המערבי; האחד שרגליו נראות בבירור

יחף. ראו: קטלוג מכירה פומבית של Kestenbaum Auction בניו יורק, מרס 2001, פריט 312.

תמונה 9:

Johann Martin Bernatz, "21. Klagemauer", in: *Palästina. Neues Album des heiligen Landes*, Stuttgart: Steinkopf Verlag, 1868
באדיבות הספרייה הלאומית, ירושלים

לפגעי מזג האוויר (ואמנם, הרשל בא לכותל בסוף חודש מאי, ואילו בידא צייר שם בחודש יולי). חליצת הנעליים נזכרת בתיאורי נוסעים רק לעתים רחוקות, אך שכמעט כולם ביקרו אצל הכותל. ברורה עוד יותר עדותם של התצלומים המרובים של הכותל המערבי, שמספרם הלך גדל מאמצע המאה התשע עשרה ואילך: גם בתצלומים אלו ישנם רק רמזים מעטים לקיום המנהג הזה, ורוב המתפללים שכפות רגליהם נראות בתצלומים נועלים מנעלים.

מה טעמה של חליצת הנעליים לפני קטע מחומת הר הבית? רוב המחברים שעוסקים בשאלה זו מייחסים את המנהג לקדושת המקום, שמביאה ליראת כבוד שביטויה בחליצת נעליים. "של נעליך מעל רגליך כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת־קדש הוא" הוא כמובן הציווי האלהי למשה במעמד הסנה (שמות ג' 5), ושוב ליהושע ביריחו (יהושע ה' 15). ישנם גם כמה מקורות העוסקים בעבודת הכוהנים במשכן ובמקדש אשר מציינים חליצת נעליים במקום קודש. (לדוגמה: "במה היה שבטו של לוי מעולה מישראל? שישראל היו מהלכין לבושין סנדלים, אבל שבטו של לוי, שהיו טוענין בכלי־המשכן, היו מהלכין יחפים", במדבר רבה ה, ח).²⁴ ברצפת הפסיפס של בית הכנסת בציפורי מתואר מעמד העקדה ולידו פרט יוצא דופן – שני זוגות נעליים, זוג גדול חזק קטן, מיוצגים בהיפוך תחת לעץ. לפיכך יש היגיון במנהג המתואר כאן כמהשך ישיר לתפיסה היהודית של מקום בעל קדושה יתרה. בהלכות תשעה באב נאסרת נעילת נעליים או סנדלים, וישנם תיאורים של יהודים יחפים בט' באב ברחבת הכותל.²⁵ אפשר אפוא שהמנהג המתואר במקורות הכתובים והחזותיים האלה, ובפרט בתמונתו של בידא, היה הרחבה של מנהג אבולות זה על בית המקדש שחרב.

עם זאת, אם אכן היה מוכר המנהג הזה נוכח הכותל המערבי, קשה יותר לענות על השאלה מדוע היה קיומו כה מועט ולא רציף עד שכמעט איננו יודעים על כך. עגנון הכיר את המנהג, או לפחות את השמועה על אודותיו, כפי שראינו במובאה הפותחת מאמר זה. הוא גם ראה את השאלה המתבקשת, והציע בסיפא לאותה המובאה הסבר משלו לפחיתת המנהג עד להיעלמותו, למעשה, בימינו: "אבותינו שהיו קרובים יותר לחורבן נהגו כדין אבל בתוך שבעה [וחלצו מנעליהם], אנו שאנו קרובים לגאולה נוהגים דין אבולות ישנה [ואיננו חולצים מנעלים]."²⁶ (תמונה מספר 12)

24. לאלו ולמקורות נוספים, ראו: זאב ח' ארליך, "של נעליך" ופסיפס ציפורי, מקור ראשון, כ"ב טבת תשס"ז.

25. ראו לדוגמה: Eugen Hoeflich (i.e. Moshe Ya'akov Ben-Gavriel), *Der Weg in das Land: Palaestinensische Aufzeichnungen*, Vienna and Berlin, 1918, p. 84

26. יעקב ורמן (תמונה 12) פרסם גרסה ראשונית של מאמר זה בעת מול 26:3 (מרס 2001), עמ' 7-11. ורמן התכוון להכין תערוכה במוזיאון ישראל שתוקדש לבידא ולתמונת הכותל המערבי, ואולם הוא הלך לעולמו בטרם הבשילה התכנית. בנו דרור ורמן השלים את איסוף החומר והכתיבה. תודתנו לכרמלית ריצ'לר, שלפני שנים רבות הסבה את תשומת הלב למצבור הנעליים שבציור של בידא, וכן למרדכי אברהם, לפאולה לזר, לאלי סומר ולאריאל תשבי. תודה מיוחדת לטוביה ביטרכלי על עזרתו הרבה.